

دانشگاه باقر العلوم «علیه السلام»
دانشکده معارف، فلسفه و کلام اسلامی
پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته: فلسفه دین

عنوان:

تأثیر آرای فلسفی شهید مطهری در اندیشه‌های تربیتی و حقوقی ایشان

استاد راهنما:

دکتر حسین سوزنجی

استاد مشاور:

دکتر نصر الله آقاجانی

نگارش:

مهدی نیک بین

□□□□ دیماه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به ساحت مقدس
بی بی دو عالم حضرت صدیقہ طاهرہ

و

حضرت فاطمہ معصومہ

سلام اللہ علیہما

تشکر و تقدیر

مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُنْعَمَ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ

در ابتدا از همه سروان گرامی و دوستان عزیز می که مرا در انجام این پژوهش یاری کردند تقدیر و تشکر می کنم خصوصا عرض سپاس فراوان دارم از زحمات ارزنده و بی منت اساتید گرانقدرم جناب آقای دکتر حسین سوزنچی و جناب آقای دکتر نصرالله آقاجانی که در پیشبرد و ارتقاء علمی این اثر بنده را استعانت فرمودند.

چکیده

تحقیق حاضر یک پژوهش میان رشته‌ای به شیوه تحلیلی و کتابخانه‌ای است که با رویکرد فلسفی، مباحث تربیتی و حقوقی را در اندیشه استاد مطهری مورد واکاوی قرار می‌دهد و هدف اصلی آن بررسی تاثیر نظرات فلسفی استاد، در شکل‌گیری و نضج اندیشه‌های ایشان در آن دو عرصه است. ازین روی مسأله اصلی پژوهش حاضر این خواهد بود که چگونه نظرات فلسفی در اندیشه‌ی تربیتی و حقوقی شهید مطهری، اشراب شده است. فصل تربیت حاوی رویکرد فلسفی به تربیت و موضوع تربیت خواهد بود و بیان می‌شود که تربیت به معنی سیر تکاملی از بالقوه‌ها به بالفعل‌هاست و با اشتداد وجود، تغییر ماهوی انسان و ولایت تکوینی پیوند وثیق دارد و دارای غایات و آثاری است. در فصل مباحث حقوقی «حق» یک مفهوم انتزاعی دانسته می‌شود که از رابطه انسان و امکاناتی که خلقت در اختیار او قرار داده است انتزاع می‌شود. هرچه در عالم طبیعت آفریده شده است به غایت انسان است و همین اصل غایت موجد حقوق طبیعی بالقوه است. از سوی دیگر نقش فاعلی انسان منشأ حقوق اکتسابی است که حقوق طبیعی را به فعلیت می‌رساند. به نظر شهید، «انسانیت» نسبت به حقوق انسان حیثیت تقییدیه دارد و تمام امکانات عالم خلقت به غایت تکامل او در اختیارش قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: شهید مطهری، حقوق، تربیت، فلسفه

فهرست مطالب

6	فصل اول: کلیات و مفاهیم
7	1- مقدمه
7	1-1- بیان مسأله
8	1-2- اهمیت و فایده تحقیق
10	1-3- پیشینه تحقیق
12	1-4- اهداف تحقیق
13	1-5- سوالات اصلی و فرعی تحقیق
13	1-6- چارچوب مفهومی تحقیق
14	1-7- سامان‌دهی پژوهش
16	1-8- پیش فرض‌های تحقیق
17	2- مفاهیم محوری
17	2-1- مفاهیم فلسفی
17	2-1-1- اصالت وجود
17	2-1-2- تشکیک وجود
18	2-1-3- حرکت جوهری و اشتداد وجودی
18	2-1-4- اصل غایت
19	2-2- مفاهیم تربیتی
19	2-2-1- تربیت

- 20 2-2-2- موضوع تربیت
- 20 2-2-3- اهداف تربیت
- 21 2-3- مفاهیم حقوقی
- 21 2-3-1- حقوق
- 22 2-3-2- حق
- 23 2-3-3- عدالت

فصل دوم: مباحث تربیتی

1- مقدمه

1-1- اهمیت موضوع

1-2- مراحل تأثیر گذاری فلسفه بر یک نظام تربیتی

1-2-1- تأثیر حکمت صدرائی بر مبانی تربیت

1-2-2- تأثیر حکمت صدرایی بر اهداف تربیت

1-2-3- تأثیر حکمت صدرایی بر اصول تربیت

1-2-4- تأثیر حکمت صدرایی بر روشهای تربیت

2- گفتار اول: اندیشه تربیتی شهید مطهری

1-2-1- تعریف تربیت

2-2- انواع تربیت

3-2- اهداف تربیت

4-2- مکاتب تربیتی به لحاظ معیار فعل اخلاقی

3- گفتار دوم موضوع تربیت

3-1- مبحث اول فطرت و استعداد های فطری انسان

3-2- مبحث دوم تشکیکی بودن وجود انسان

3-2-1- تشکیک وجود

3-2-2- تشکیک وجود انسانی

- Error! Bookmark not defined.**..... آثار هر مرتبه 3-2-3
- Error! Bookmark not defined.**..... مراتب در قوس صعود 4-2-3
- Error! Bookmark not defined.**..... خود و ناخود 5-2-3
- Error! Bookmark not defined.**..... الهامات فطری 6-2-3
- Error! Bookmark not defined.**..... کرامت نفس 7-2-3
- Error! Bookmark not defined.**..... مبحث سوم ماهیت انسانی 3-3
- Error! Bookmark not defined.**..... ماهیت 3-3-1
- Error! Bookmark not defined.**..... انسان جنس است 2-3-3
- Error! Bookmark not defined.**..... انسان نوعش را خودش انتخاب میکند 3-3-3
- Error! Bookmark not defined.**..... گفتار سوم غایات و آثار تربیت 4
- Error! Bookmark not defined.**..... غایات حرکت تکاملی 1-4
- Error! Bookmark not defined.**..... سعه وجودی 1-1-4
- Error! Bookmark not defined.**..... قرب به کمال مطلق 4-1-2
- Error! Bookmark not defined.**..... تبدیل شدن به انسان کامل 4-1-3
- Error! Bookmark not defined.**..... سیر از ظلمات کثرت به نور وحدت 4-1-4
- Error! Bookmark not defined.**..... آثار حرکت تکاملی 2-4
- Error! Bookmark not defined.**..... شدت اراده 1-2-4
- Error! Bookmark not defined.**..... توسعه علمی 2-2-4
- Error! Bookmark not defined.**..... درک کرامت نفس و الهامات اخلاقی 1-2-2-4
- not defined.**
- Error!** معرفت خدا که به نحوی غایت خلقت است 2-2-2-4
- Bookmark not defined.**
- Error! Bookmark not defined.**..... شدت حیات 3-2-4
- Error! Bookmark not defined.**..... بالا رفتن در مراتب ولایت 4-2-4
- Error! Bookmark not defined.**..... گفتار چهارم نقش ولایت در تربیت 5

1-5- مبحث اول لزوم ولایت در تربیت	Error! Bookmark not defined.
2-5- مبحث دوم: راههای جلب فیوضات ولایی	Error! Bookmark not defined.
جمع بندی فصل	Error! Bookmark not defined.
فصل سوم: مباحث حقوقی	Error! Bookmark not defined.
مقدمه	Error! Bookmark not defined.
بخش اول: مبادی تصویری علم حقوق	Error! Bookmark not defined.
گفتار اول: کلیات و مفاهیم	Error! Bookmark not defined.
1- حقوق	Error! Bookmark not defined.
2- حق	Error! Bookmark not defined.
3- عدل	Error! Bookmark not defined.
4- قانون	Error! Bookmark not defined.
5- تلازم حق و تکلیف	Error! Bookmark not defined.
6- مبانی و منابع	Error! Bookmark not defined.
5- هدف حقوق	Error! Bookmark not defined.
6- حقوق طبیعی و حقوق موضوعه	Error! Bookmark not defined.
گفتار دوم: حق	Error! Bookmark not defined.
گفتار سوم: عدالت	Error! Bookmark not defined.
بخش دوم: مبادی تصدیقی علم حقوق	Error! Bookmark not defined.
گفتار اول: مبانی هستی شناختی	Error! Bookmark not defined.
1- حکمت الهی	Error! Bookmark not defined.
2- اصل غائیت	Error! Bookmark not defined.
3- ضرورت در نظام عرضی جهان	Error! Bookmark not defined.
4- انسان هدف آفرینش جهان	Error! Bookmark not defined.
گفتار دوم: مبانی انسان شناختی	Error! Bookmark not defined.

- 1- استعدادهای انسانی..... **Error! Bookmark not defined.**
- 2- تشکیک وجود انسانی..... **Error! Bookmark not defined.**
- 3- خود و ناخود..... **Error! Bookmark not defined.**
- 4- رابطه من عالی و دانی با حقوق..... **Error! Bookmark not defined.**
- گفتار سوم: مبانی معرفت شناختی..... **Error! Bookmark not defined.**
- مبحث اول: اعتباری بودن علم حقوق..... **Error! Bookmark not defined.**
- مبحث دوم: منشأ حق..... **Error! Bookmark not defined.**
- رابطه غایی موجب حق بالقوه است..... **Error! Bookmark not defined.**
- رابطه فاعلی و به فعلیت رساندن حقوق..... **Error! Bookmark not defined.**
- مبحث سوم: موضوع اولی برای حقوق انسان..... **Error! Bookmark not defined.**
- جمع بندی فصل..... **Error! Bookmark not defined.**
- نتایج و دستاوردها.**..... **Error! Bookmark not defined.**
- پیشنهادات تحقیق..... **Error! Bookmark not defined.**
- فهرست منابع**..... **Error! Bookmark not defined.**
- 1- کتب..... **Error! Bookmark not defined.**
- 1- 1- کتب فارسی..... **Error! Bookmark not defined.**
- 1- 2- کتب عربی..... **Error! Bookmark not defined.**
- 2- مقالات..... **Error! Bookmark not defined.**

فصل اول:

کلیات و مفاهیم

□ - مقدمه

1-1- بیان مسأله

فلسفه‌ی اسلامی ظرفیت‌های بالایی برای اثرگذاری در عرصه مباحث اجتماعی دارد، اما با این وجود در حوزه‌ی کاربرد در مسائل مختلف و ابعاد گوناگون زندگی انسان مغفول واقع شده و به ویژه در عرصه مباحث اجتماعی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. البته «نقص فلسفه‌ی ما این نیست که ذهنی است - فلسفه طبعاً با ذهن و عقل سروکار دارد - نقص فلسفه‌ی ما این است که این ذهنیت امتداد سیاسی و اجتماعی ندارد»^۱. این ظرفیت در فلسفه ما وجود دارد که بتواند در عرصه‌های معرفتی و نرم‌افزاری و سیاست‌گذاری و ... ورود پیدا کند، اما این کار تاکنون عملیاتی نشده است. در این جهت شاید زحماتی انجام شده باشد اما جای کار در این مهم فراوان است. البته این نکته مهم قابل توجه است که فلسفه تأثیرات مهمی را به نحو غیرمستقیم و غیرصریح در اجتماع و در تولیدات فکری علما و به خصوص در به ثمر رساندن انقلاب اسلامی و یا حتی شاید در طرح نظرات مهمی نظیر ولایت فقیه ایفا کرده باشد. اما آنچه مهم است عملیاتی کردن این مسأله، و استخراج امتدادات مسائل فلسفه اسلامی در عرصه‌های اجتماعی است. در حقیقت یکی از مسائل اصلی این است که چگونه می‌توان مسائل فلسفی - که بخش مهمی از تفکر اسلامی است - را در مباحث اجتماعی وارد کرده و علوم انسانی اسلامی تولید کرد.

یکی از اندیشمندان متفکر معاصر که یک فیلسوف صدرایی قدرتمند بود، شهید مطهری است. ایشان علاوه بر اینکه به معنی واقعی کلمه یک عالم دینی، یک فقیه اسلام شناس و یکی از فلاسفه مهم و صاحب نظر بودند، همچنین یک عالم اجتماعی نیز بودند که تا حد زیادی در حوزه‌ی مباحث اجتماعی با خلاقیت حضور پیدا کرده و نقش کارآمدی در جامعه علمی داشته‌اند.

1. سخنان مقام معظم رهبری در جمع نخبگان حوزوی 82/10/29

بررسی اندیشه‌های اجتماعی استاد مطهری با نگاه فلسفی، و ردیابی تأثیرات بالفعل و بالقوه مبانی فلسفی بر تولیدات فکری اجتماعی ایشان - که هدف اصلی این پژوهش است -، دارای برکات و آثار ثانوی دیگری برای خواننده محترم می‌باشد که زمینه ساز پژوهش‌های دیگر در این عرصه است؛ از جمله اینکه با ردیابی نقش و تاثیر آراء فلسفی در تولیدات فکری ایشان، به نوعی یک کارگاه عملی، برای کاربردی کردن فلسفه نشان داده می‌شود؛ همچنین می‌توان با بررسی چگونگی دخالت نظرات فلسفی در اندیشه‌ی اجتماعی استاد، به نحوی یک بعد از روش‌شناسی تولید علم دینی استاد را اصطیاد کرد و به نوعی راهکارهایی نیز برای حضور فلسفه در علوم انسانی و روش اسلامی‌سازی معرفت پیدا کرد که خود این مسأله پژوهش مفصلی را می‌طلبد.

منظور از اندیشه اجتماعی، نه صرفاً مباحث جامعه‌شناختی، بلکه مباحث اجتماعی بالمعنی‌الاعم است که شامل عرصه‌های مختلفی نظیر تربیت و اخلاق، حقوق، سیاست و... می‌شود. البته با توجه به گستره علوم اجتماعی از سویی و اینکه شهید مطهری تقریباً در تمامی این گستره حاوی آرای قابل توجهی بوده و پرداختن به آن فراتر از مجال یک رساله بود، در این نوشتار تأثیر نظرات فلسفی شهید مطهری تنها بر عرصه مباحث حقوقی و تربیتی ایشان مد نظر قرار گرفته است.

1-2- اهمیت و فایده تحقیق

تحقیق حاضر همانطور که از بیان مسأله روشن می‌شود، از چند جهت دارای اهمیت است. اولاً به نوعی به صورت عملیاتی، چگونگی کاربردی کردن فلسفه را در جهت ردیابی امتدادات اجتماعی آن نشان می‌دهد که فی‌نفسه کار بسیار مهم و لازمی است. فلسفه با وجود ظرفیت‌های بسیار بالایی که دارد کمتر به امتداد اجتماعی و عملی آن توجه شده است. این تحقیق ازین جهت که به صورت عملی به امتداد اجتماعی فلسفه می‌پردازد و به نوعی یک کارگاه عملی، برای کاربردی کردن فلسفه است بسیار ضروریست.

ثانیاً اسلامی کردن معرفت به خصوص در حوزه‌ی علوم انسانی اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد و دغدغه بسیاری از اندیشمندان مسلمان بوده و هست. می‌توان گفت این تحقیق به نوعی، با تکیه بر مبانی فلسفی شهید مطهری گامی موثر در تولید علم دینی برداشته است و حتی خالی از تولید

فکر در این دو حوزه علوم انسانی نمی باشد و خود اندیشه‌های ارائه شده استاد، به نحوی نقش معیار و میزان را برای این تولیدات ایفا می‌کنند. بنابراین یکی از اهمیت‌های این تحقیق مساعدت جامعه علمی در جهت تولید علم دینی در زمینه حقوق و تربیت است. ازین روی این تحقیق از آنجا اهمیت بیشتری می‌یابد که به نحوی مبانی فلسفی ایشان را به کار برده است تا از دل آن مبانی بتوان مباحثی در دو حوزه حقوق و تربیت بدست آورد که حتی خود شهید مطهری به آنها تصریح نکرده است.

ثالثاً از جهت زمینه سازی برای پژوهش‌های بعدی در تولید علم دینی. تحقیق حاضر علاوه بر اینکه تا حدودی رویکرد تولیدی در عرصه علم دینی بر اساس مبانی فلسفی استاد مطهری دارد، می‌تواند زمینه سازی یک سری پژوهش‌های کاربردی باشد که موضوع آن روش شناسی استاد مطهری در تولید علم دینی است، با محوریت نقش فلسفه در روشمند کردن تولید علم در حوزه علوم انسانی اسلامی. لذا ازین جهت نیز این تحقیق، یک پژوهش بسیار تأثیرگذار و لازم است.

رابعاً بررسی اندیشه اندیشمندان بزرگ و علمائی که صاحب تأثیر و نفوذ علمی بوده اند فی نفسه کار شریف و با اهمیتی است و باعث رشد و بالندگی علم در جامعه می‌گردد. علی‌الخصوص کار بر روی آثار شهید بزرگوار مطهری که به تصریح بزرگان، شخصی روشنفکر و جامعه شناسی دقیق و اسلام شناسی عمیق بودند و بررسی آثار ایشان بسیار مورد تأکید بزرگان نظیر امام و رهبری بوده و هست؛ مقام معظم رهبری می‌فرمایند:

«باید روی افکار شهید مطهری، کار فکری بشود. یعنی جمعی اهل تحقیق و علاقه‌مند به کار علمی، بنشینند و نظرات و تفکرات شهید مطهری را در ابواب مختلف استخراج کنند. مثلاً از مجموع آثار ایشان، نظر آن شهید را در باب وجود، در باب انسان، در باب اختیار، در باب عدالت، در باب تاریخ، در باب قضا و قدر، در باب عرفان و درباره‌ی موضوعات بی‌شمار و متنوعی که ایشان در مباحثشان مطرح کرده‌اند، استخراج کنند»¹

خصوصاً تحقیق حاضر از این جهت نیز اولویت در اهمیت دارد که تنها یک گردآوری نیست بلکه یک سلوک تحلیلی در آثار شهید مطهری است که سعی دارد بر اساس مبانی ایشان به

1. سخنان مقام معظم رهبری در دیدار گروهی از معلمان و فرهنگیان و جمعی از کارگران، در تقارن روز معلم و روز جهانی کارگر 1369/2/12.

تولید فکر پردازد. در همین راستا مقام معظم رهبری کار بر روی تطورات فکری و تغییر آراء استاد را نیز ضروری می دانند و این کار را، راه گسترش و پیشرفت و شکوفایی فکری جامعه بر مبنای آثار شهید مطهری می دانند. طبیعتاً تحلیل نظرات ایشان و تولید فکر بر اساس نظرات ایشان، و نیز زمینه سازی برای پژوهش در جهت ارائه‌ی روش شناسی فکری ایشان و بیان چگونگی تولید فکر ایشان اهمیت بسیار بیشتری خواهد داشت و رسیدن به این هدف را تسریع می بخشد. این تحقیق ازین جهت که یک کار جدید بر روی اندیشه‌ی ایشان است نیز اهمیت و ضرورت می یابد. بنابراین این پروژه ازین نظر که یک پژوهش کاربردیست و ثمره‌ی عملی بسیار مهمی دارد، اهمیت و ضرورت دوچندان می یابد.

1-3- پیشینه تحقیق

بنابر جستجویی که در پایگاههای ارائه‌ی مقالات و پایان نامه‌ها انجام شد تحقیقات بسیار زیادی پیرامون اندیشه‌ها و آثار شهید مطهری صورت گرفته است که بیش از سیصد عنوان مقاله و پایان نامه مورد بررسی قرار گرفت و در موارد قابل توجهی چکیده‌ی آنها و حتی در برخی کل مقاله مورد مطالعه قرار گرفت. در یک نگاه کلی می توان انواع این کارها را در چند دسته قرار داد: دسته‌ی اول پژوهش‌هایی است که به صورت مستقل و مجزا و به طور کلی اندیشه‌های شهید مطهری را گردآوری و طبقه بندی کرده اند نظیر: «اندیشه‌ی اجتماعی شهید مطهری»¹ و کارهای دیگری که پیرامون اندیشه‌ی سیاسی شهید مطهری²، اندیشه‌ی حقوقی شهید مطهری و... انجام گرفته است. این نوع پژوهش‌ها، کارهای بسیار مفیدی است که به صورت موضوعی اندیشه‌های ایشان را گردآوری کرده است و در مواردی می تواند به عنوان منبع برای این تحقیق قرار گیرد؛ اما این قسم توجهی به مبانی فکری و فلسفی ایشان نداشته اند. دسته‌ی دوم پژوهش‌هایی است که یک اندیشه‌ی خاص و جزیی را به صورت مستقل

1. محمود، اشراقی، اندیشه اجتماعی شهید مطهری، کیهان فرهنگی، ش 188، خرداد 81.

2 برای نمونه رک. نجف لک زایی، اندیشه سیاسی آیه الله مطهری، چاپ چهارم، قم بوستان کتاب، 1387.

بررسی کرده اند نظیر «علم و دین در جهان بینی شهید مطهری»¹، «قانونمندی تاریخ از دیدگاه شهید مطهری»² و پژوهشهای دیگری نظیر دیدگاه شهید مطهری در باب منشأ دین، حقوق زن در اندیشه شهید مطهری و... در این پژوهشها عموماً به مبانی اشاره شده است اما می توان گفت در غالب این تحقیقات به مبانی کلی توجه داده می شود یعنی از مبانی کلی انسان شناسی اسلامی، مبانی کلی هستی شناسی و وجود عوالم متافیزیکی و مبانی معرفت شناسی بحث می شود. در جستجویی که در برخی از این مقالات صورت گرفت، تحقیقی که مسائل ریز فلسفی را به نحوی که هدف این تحقیق است بررسی کرده باشد مشاهده نشد. همچنین در این دسته تحقیقات هدف اصلی ارتباط بین مبانی و اندیشه ها نیست لذا طبیعتاً بحث متمرکز بر این مسأله نیست. تنها تحقیقی که در این زمینه بدست آمد و تا حدودی به برخی از مبانی فلسفی شهید در ضمن مباحث دیگر اشاره داشت، مقاله ای است با عنوان «حق، عدالت و برابری از دیدگاه استاد مطهری»³ از آقای حسین توسلی که در تحقیق حاضر نیز از آن به عنوان یکی از منابع استفاده شد.

دسته سوم تحقیقاتی است که اندیشه های ایشان را به صورت تطبیقی مورد بررسی قرار داده نظیر: «مقایسه دیدگاه استاد مطهری و پلتنینگا در باب منشأ اعتقاد به خدا»، «بررسی و مقایسه دیدگاههای تربیتی ایمانوئل کانت و مرتضی مطهری» این نوع پژوهشها طبیعتاً از لحاظ غایت و رویکرد و محتوا با این نوشتار تفاوت خواهند داشت.

دسته چهارم پژوهشهایی که به شخصیت علمی شهید مطهری می پردازد نظیر: «شخصیت فلسفی شهید مطهری»، «شهید مطهری فیلسوف انقلابی» و... در این تحقیقات عنصر محوری شخصیت شهید مطهری است و به هدف شناساندن ابعاد مختلف شخصیت ایشان صورت می گیرد.

دسته پنجم تحقیقاتی است که پیرامون مبانی فکری شهید مطهری انجام شده است نظیر:

1 عباس بخشی، علم دین در جهان بینی شهید مطهری، کیهان فرهنگی، ش 254، آذر 86.

2 علی، فهیمی، قانونمندی تاریخ از دیدگاه شهید مطهری، سخن تاریخ، ش 10، پاییز 89.

3 نجف لکزایی، اندیشه سیاسی آیه الله مطهری، ص 57

«تحلیل مبادی هستی شناختی و معرفت شناختی مسئله عدالت در اندیشه استاد مرتضی مطهری»^۱، «کنکاشی در زمینه رابطه مبانی فکری و حقوق زنان در آثار استاد شهید مرتضی مطهری»^۲، «بررسی نظریه انسان شناسی شهید مطهری و دلالت‌های آن در حوزه تربیت اخلاقی» و... می‌توان نزدیکترین نوع پژوهشها به این نوشتار را همین تحقیقات دسته پنجم دانست. هدف اصلی این تحقیقات استخراج مبانی فکری شهید در طرح نظریه ایشان است که در حقیقت تکیه گاه اصلی این نظریه است. در این نوع تحققات مبانی هستی شناسانه، معرفت شناسانه، و انسان شناسانه مورد بحث قرار گرفته است. همان طور که در تحقیقات دسته دوم گفته شد در غالب این تحقیقات نیز مبانی به نحو کلی مورد بررسی قرار گرفته است. شاید بتوان گفت که هیچ تحقیقی تأثیر مسائل جزئی فلسفه اسلامی را در اندیشه‌ی اجتماعی شهید مطهری مورد بررسی قرار نداده است. اساساً همانطور که در بیان مسأله اشاره شد، امتداد کاربردی مسائل فلسفی غالباً مورد غفلت بوده است. دسته بندی‌های دیگری نیز می‌توان در نظر گرفت و تحقیقات دیگر پیرامون تفکرات شهید مطهری در ذیل آنها قرار می‌گیرند که نسبت به موارد مذکور ارتباط بیشتری با این پژوهش ندارند و لذا متعرض آنها نمی‌شویم.

همچنین در جهت اسلامی کردن علوم به خصوص در حوزه‌ی علوم انسانی نظرات متعددی ارائه شده و کارهای زیادی صورت گرفته است اما باز به این نحو که به صورت روشمند با توجه به تأثیر مسائل فلسفی یک راهکار عملی ارائه شده باشد کار قابل توجهی مشاهده نگردید.

1-4- اهداف تحقیق

از آنچه گفته شد می‌توان دریافت که اهداف اصلی این تحقیق اولاً بررسی تأثیرات بالفعل و بالقوه مبانی فلسفی شهید مطهری بر اندیشه حقوقی و تربیتی ایشان است و ثانیاً برداشتن گامی در

1 عادل پیغامی، تحلیل مبادی هستی شناختی و معرفت شناختی مسئله عدالت در اندیشه استاد مرتضی مطهری، مطالعات اقتصاد اسلامی، ش 1، زمستان 87.

2 نجف لکزائی و راضیه زارعی، کنکاشی در زمینه رابطه مبانی فکری و حقوق زنان در آثار استاد شهید مرتضی مطهری، بانوان شیعه، ش 22، زمستان 88.

راستای تولید اندیشه حقوقی و تربیتی اسلام بر اساس مبانی فلسفی شهید مطهری. در گام بعدی غایات دیگری نیز بر این تحقیق مترتب می شود که زمینه ساز پژوهش های دیگر در این راستا می - باشد از جمله کاربردی کردن و نشان دادن امتداد مسائل فلسفی در حوزه ی علوم انسانی و نیز روشمند کردن اسلامی سازی علوم انسانی با توجه به ظرفیت های حکمت صدرائی. همچنین ارائه ی یک نوع روش تولید فکر و تولید علم و تعلیم شیوه ی تفکر کاربردی ناظر به واقع بر مبنای افکار و اندیشه های استاد مطهری.

1-5- سوالات اصلی و فرعی تحقیق

سوال اصلی این تحقیق این است که چگونه نظرات فلسفی در اندیشه ی حقوقی و تربیتی شهید مطهری اشراب شده است؟ و سوالات فرعی عبارتند از:

چگونه می توان یک نظام تربیتی مبتنی بر مبانی فلسفی شهید مطهری ایجاد کرد؟ تأثیر نظرات فلسفی شهید مطهری بر موضوع، غایات، و آثار تربیت چگونه است؟ ماهیت سیر تربیتی با توجه به مبانی فلسفی شهید مطهری چیست و چگونه اتفاق می افتد؟ تأثیر مبانی فلسفی شهید مطهری بر مبادی تصویری اندیشه حقوقی ایشان چیست؟ تأثیر مبانی فلسفی شهید مطهری بر مبادی تصدیقی اندیشه حقوقی ایشان چیست؟

1-6- چارچوب مفهومی تحقیق

در این پژوهش، اندیشه های استاد مطهری از دو بُعد اساسی مد نظر قرار می گیرد: بُعد فلسفی و بُعد اجتماعی. در بعد فلسفی از فلسفه معانی مختلفی می توان اراده کرد¹ نظیر:

الف) مفهوم عام فلسفه که شامل همه علوم شود؛

ب) مفهوم عامی که شامل هستی شناسی، انسان شناسی و معرفت شناسی شود؛

ج) مفهوم فلسفه به عنوان یک مشترک لفظی که شامل انواع هر نوع تتبع غیر تجربی و

1 برای نمونه ر.ک. رضا حبیبی، درآمدی بر فلسفه علم، زیر نظر اکبر میرسپاه، چاپ دوم، قم، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، 1387، ص 34

فلسفه‌ورزی‌ها در غرب و شرق و شامل فلسفه‌های مضاف شود؛

(د) فلسفه به معنای علم مدونی که از احکام کلی وجود بحث می‌کند.

با توجه به اینکه شهید مطهری در زمینه‌های مختلفی اعم از هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی فلسفه ورزی کرده‌اند و نیز نظرات فلسفی هر سه زمینه را در اندیشه‌های اجتماعیشان دخالت داده‌اند، ازین روی در تحقیق حاضر معنای دوم از فلسفه که ناظر به دامنه دخالت فلسفه است مد نظر قرار می‌گیرد و نیز مسائل فلسفی خاص مقبول استاد نظیر تشکیک، حرکت جوهری و... که ذیل معنای چهارم است نیز در اندیشه‌های اجتماعی (حقوقی و تربیتی) استاد ریشه‌یابی و واکاویده می‌شود.

لازم به تذکر است که اگر در این نوشتار، حکمت صدرایی مورد تاکید رساله قرار می‌گیرد و یا به حکمت صدرایی استناد می‌شود، به این اعتبار است که شهید مطهری یک فیلسوف صدرائی است و آن اندیشه فلسفی مورد قبول ایشان می‌باشد، ولی به خاطر عدم اختصاص به ایشان، از عنوان حکمت صدرایی استفاده می‌شود. در میان مسائل مختلف فلسفی، طبیعتاً برخی نقش بیشتر و پررنگ‌تر و برخی نقش کمتری را در اندیشه‌های فلسفی استاد مطهری ایفا کرده‌اند، یا دست‌کم نمود و بروز بیشتری دارند که در خلال تحقیق روشن می‌گردد.

بُعد دوم، اندیشه‌های اجتماعی ایشان است که در این تحقیق -همان‌طور که اشاره شد- دو عرصه از مباحث اجتماعی را در اندیشه‌های ایشان برمی‌رسیم که عبارتند از: عرصه حقوق و عرصه تربیت.

7-1- سامان‌دهی پژوهش:

تحقیق حاضر با رویکرد فلسفی اندیشه‌های حقوقی و تربیتی شهید مطهری را مورد بررسی قرار داده است و تاثیر نظرات فلسفی شهید مطهری بر این دو حوزه از اندیشه‌های ایشان را واکاوی کرده است. این پژوهش در سه فصل سامان یافته است. در فصل اول کلیات و مفاهیم مورد بحث قرار گرفته است. در فصل دوم اندیشه‌های تربیتی با رویکرد فلسفی بررسی می‌شود. در این فصل سعی شده به نحوی یک نظام تربیتی مبتنی بر مبانی فلسفی شهید مطهری ارائه گردد. ازین روی این فصل در سه گفتار کلی پایه‌ریزی شده است، که عناوین آن عبارتند از موضوع تربیت،

غایات و آثار تربیت و نقش ولایت در تربیت. هر یک از این گفتارها نیز زیر مجموعه‌هایی دارند که در طی این فصل بدان‌ها با نگاه کاملاً فلسفی پرداخته شده است و از دل نظرات فلسفی شهید مطهری اصطیاد شده‌اند. فصل سوم به مباحث حقوقی اختصاص یافته است. در این فصل یک بحث کاملاً فلسفه حقوقی به معنای مصطلح آن صورت گرفته است که در دو بخش کلی پی‌ریزی شده است. بخش اول تاثیر نظرات فلسفی شهید مطهری بر مبادی تصویری حقوق است که خود شامل سه گفتار کلیات، عدالت و حقوق می‌باشد. بخش دوم مربوط به مبادی تصدیقی علم حقوق است که از نگاه فلسفه استاد مطهری در قالب سه گفتار طرح‌ریزی شده است. گفتار اول مبادی هستی‌شناختی اندیشه‌های حقوقی استاد، گفتار دوم مبادی انسان‌شناختی و سوم هم مبادی معرفت‌شناختی اندیشه‌های حقوقی شهید مطهری بررسی شده است که هر یک باز زیر مجموعه‌هایی دارند که در طول فصل بدان‌ها پرداخته شده است.

منظور از تاثیر نظرات فلسفی شهید مطهری، صرف مباحثی نیست که ایشان تصریح به حضور فلسفه در بعدی از ابعاد اجتماعی کرده اند بلکه تاثیر نظرات غیر مصرحی که بالفعل در اندیشه ایشان دخیل بوده است و همچنین تاثیراتی که نظرات فلسفی ایشان بالقوه در اندیشه حقوقی یا تربیتی ایشان ایفا کرده است نیز مورد مذاقه قرار گرفته است. برای مثال گفتار اول در فصل تربیت، به نوعی یک بحث انسان‌شناسی فلسفی، با اتکا بر آراء فلسفی شهید مطهری است که یک بحث کاملاً فلسفی با نگاه کلی به آراء مختلف ایشان است، گرچه ایشان چنین بحثی را به صورت مشخص ندارند. یکی از مباحث این گفتار تشکیکی بودن وجود انسان است که استفاده از آن در مباحث تربیتی شهید در این نوشتار یک مسأله ابداعی است. این استفاده ابداعی در قسمت‌های متعدد براساس مبانی ایشان و لوازم آن مبانی صورت گرفته است و نظریاتی در بعد حقوق یا تربیت اصطیاد یا تولید شده است که چه بسا در آثار ایشان تصریح نشده است. مثال دیگر در مباحث حقوقی است که مفهوم حق، از رابطه انسان و امکانات تکاملی که طبیعت در اختیارش قرار داده است انتزاع می‌شود؛ چنین مطلبی در هیچ کجای آثار ایشان تصریح نشده است لکن با توجه به مباحث ایشان پیرامون مفاهیم اعتباری و مبانی انسان‌شناختی ایشان در حقوق طبیعی این مطلب اصطیاد می‌گردد.

8-1- پیش فرض‌های تحقیق

- 1- علوم انسانی موجود مبتنی بر مبانی غلط غربی است لذا باید علوم انسانی اسلامی تولید گردد.
- 2- شهید مطهری یک فیلسوف صدرائی است.
- 3- فلسفه صدرائی اجمالاً به عنوان مبانی تفکر اسلامی قابل قبول است.
- 4- حکمت صدرائی پتانسیل امتداد یافتن در مسائل اجتماعی و ظرفیت اشراق در علوم انسانی را دارد.
- 5- شهید مطهری فیلسوفی اثرگذار و متفکر اصیل اسلامی است که دارای نظرات فلسفی معتبر و نیز دارای اندیشه‌ی اجتماعی کارآمد است.
- 6- شهید مطهری در عرصه علوم انسانی ورود پیدا کرده و نظرات بدیعی دارند.
- 7- اندیشه‌های اجتماعی شهید مطهری ریشه در نظرات فلسفی ایشان دارد.
- 8- بررسی تأثیر نظرات فلسفی شهید مطهری در اندیشه اجتماعی ایشان نمونه‌ای از تأثیر فلسفه در علوم انسانی اسلامی است.
- 9- نظرات فلسفی شهید مطهری را پذیرفته شده انگاشته درصدد نقد آنها نیستیم.
- 10- همچنین اندیشه‌های اجتماعی ایشان نیز به عنوان علوم انسانی اسلامی قلمداد می‌شود و مورد نقد واقع نمی‌شود.
- 11- یکی از مقدمات و راهکارهای اسلامی شدن علوم انسانی، اشراق مبانی فلسفی اسلامی در آنها است.

□ - مفاهیم محوری

در این قسمت برخی از مفاهیم کلیدی که در این نوشتار مورد استفاده واقع شده‌اند توضیح داده می‌شود که خود این مفاهیم با توجه به موضوع فصول به سه دسته تقسیم می‌گردند؛ مفاهیم فلسفی، مفاهیم تربیتی، و مفاهیم حقوقی.

1-2- مفاهیم فلسفی :

2-1-1- اصالت وجود^۱

یکی از مباحث بسیار مهم در حکمت صدرایی بحث اصالت وجود است. بنابراین مسأله، ملاً خارجی را هستی پر کرده است و عینیت با هستی است نه چیز دیگر. «عینیت یعنی هستی و هستی یعنی عینیت، منتها هستی مراتب دارد و ذهن از هر مرتبه‌ای ماهیتی را انتزاع می‌کند».^۲ یکی از دلایلی که حکما برای این اصل می‌آورند بحث اشتداد وجود است که در بحث تربیت مورد استفاده ماست. وجود اشتداد در جهان، غیرقابل انکار است.

«یک وجود واحد ممتد متصل مشتد داریم و اشتداد تنها با اصالت وجود قابل توجیه است. اشتداد و تکامل در طبیعت هست بنابراین اصالت با وجود است».^۳

2-1-2- تشکیک وجود^۴

یکی دیگر از مهمترین مسائل در حکمت صدرایی تشکیک وجود است. مطابق این نظریه، وجود که تنها امر عینی و اصیل است حقیقت واحد دارای درجات و مراتب است و ماهیات متکثر از مراتب و درجات وجود انتزاع می‌شود.^۵ بازگشت اختلاف مراتب به نقص و کمال و شدت و

1 . صدر الدین محمد، شیرازی، الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، 9 جلد، الطبعة الاولى، بیروت، دار احیاء التراث العربی، الجلد الاولى ص 63.

2 مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج ۱، ص ۱۱۱

3 . مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج 11، ص 398.

4 صدر الدین محمد، شیرازی، الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، ج 1 ص 398

5 نک: مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج 6، ص 513

ضعف است که به قصورهای ذاتی موجودات برمی گردد. نقص و فقر و نیاز و امکان و امثال اینها از تأخر از مرتبه ذات و از معلولیت که لازمه اش نقص است برمی خیزد. همان طوری که کمال از حقیقت وجود بیرون نیست بلکه مساوی با وجود است، نقص نیز از حقیقت وجود بیرون نیست. این «حقیقت وجود» است که کمال و نقص، استغنا و فقر، بی نیازی و نیاز، شدت و ضعف، وجوب و امکان، و لا محدودی و محدودی را در درون خود می پذیرد، بلکه عین همه اینهاست.^۱

2-1-3- حرکت جوهری و اشتداد وجودی^۲

یکی از تحولات اساسی که به وسیله صدرالمتألهین در فلسفه اسلامی رخ داد، اثبات «حرکت جوهری» بود. بنابر این اصل، طبیعت و ماده مساوی است با حرکت به سوی یک کمال جوهری، یعنی اشتداد در جوهر. حرکت جوهری یعنی تکامل تدریجی و متصل و آن به آن جواهر مادی و حرکت طبیعت به سوی تجرد و رهایی از جنبه های عدمی و قیود مادی و طبیعی که این همان اصل هدفداری اشیاء است.^۳ البته با توجه به نظام ضروری جهان برای هیچ موجودی امکان تخلف و تجافی از مرتبه خود و اشغال مرتبه دیگر وجود ندارد ازین روی سیر تکامل جواهر به معنی «سعه وجودی» است.^۴

2-1-4- اصل غایت

علت غایی چیزی است که معلول به خاطر آن وجود یافته است.^۵ ادعای حکمت الهی این است که خداوند حکیم به هر چیزی که در عالم طبیعت آفریده است، میل ذاتی و طبیعی حرکت به سوی غایت را نیز داده است؛ او را مجهز به آن میل کرده است که به سوی غایت خودش حرکت کند و اینچنین اشیاء را مدد می کند و به سوی غایات ذاتی و طبیعی خودشان ایصال می کند. بنابراین در نگرش مکاتب الهی برخلاف مکاتب مادی، «اصل علت غایی» در تمام کارهای

1 نک: مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج 1، ص 508 و ج 2، ص 147

2 صدر الدین محمد، شیرازی، الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، جلد 3 ص 51 و ج 8 ص 13.

3 . مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج 2، ص: □□

4 . مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج 1 ص 194

5 مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج 5 ص 401

عالم حتی کارهای طبیعت بی جان دخالت دارد.^۱ مفهوم حکمت درباره باری تعالی مساوی است با مفهوم عنایت و ایصال اشیاء به غایات آنها، حکیم بودن او به معنی این است که موجودات را به غایات وجودشان و کمالات لایقشان تا هر حدی که برای آنها ممکن باشد می‌رساند؛ کار او یا ایجاد است که خود به کمال وجود رساندن است و یا تدبیر و تکمیل و سوق دادن اشیاء به سوی کمالات ثانویه و خیرات آنهاست که نوعی دیگر از افاضه و تکمیل است. در حقیقت از نظر حکماء هر فعلی غایتی دارد و علت غایی علت فاعلیت فاعل است و غایت تقسیم می‌شود به غایت فعل و غایت فاعل؛ خداوند متعال به عنوان فاعل، به حکم اینکه غایت الغایات است علت غایی ندارد لکن فعلش غایت دارد و مفهوم حکمت درباره باری تعالی مساوی است با مفهوم عنایت و ایصال اشیاء به غایات آنها.^۲

2-2- مفاهیم تربیتی

2-2-1- تربیت

تربیت به فعالیتی منظم و مستمر اطلاق می‌گردد که در جهت کمک به رشد جسمانی، شناختی، اخلاقی، اجتماعی، عاطفی و به طور کلی پرورش و شکوفایی استعدادهای آحاد جامعه حرکت می‌کند.^۳ ازین روی تربیت فقط در مورد جاندارها یعنی گیاه و حیوان و انسان صادق است و در مورد غیرجاندار پرورش به مفهوم واقعی، معنا ندارد. تربیت همچنین در مورد مجردات محض هم که فعلیت محضند معنا ندارد. تربیت عبارت است از پرورش دادن، یعنی استعدادهای واقعی درونی‌ای را که بالقوه در یک شیء موجود است به فعلیت درآوردن و پروردن.^۴ مقصود از نظام تربیتی هم، مجموعه‌ای از مفاهیم و اندیشه‌های منتظم و سازمان یافته درباره تربیت است که بین آنها روابط متقابل جریان داشته و به اصطلاح از نوعی همبستگی درونی برخوردارند و بیانگر

1. مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج ۱ ص ۱۱۱

2. مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج 1 ص 48 و 54

3. محمد علی حاجی ده آبادی، درآمدی بر نظام تربیتی اسلام، چاپ اول، قم، مرکز جهانی علوم اسلامی، 1377. ص 12.

4. مرتضی مطهری، مجموعه آثار ج ۱ ص ۱۱۱ و ج ۲ ص ۱۱۱

کیفیت و چگونگی تربیت، به طور اساسی و پایه‌ای می‌باشند.¹

2-2-2- موضوع تربیت²

منظور از موضوع تربیت، همان ماده‌ای است که مورد تربیت واقع می‌گردد. آنچه از تربیت مد نظر قرار گرفته است و بناست پیرامون تربیت آن، مباحث نسق یابد، «انسان» است. در تعریف موضوع علم گفته شده است که «موضوع کل علم ما یبحث فیه عن عوارضه الذاتیه»،³ ازین روی موضوعی که در مباحث تربیتی انسان، از عوارض ذاتی آن بحث می‌شود «انسان» است -البته به غایت تکامل او-. زیرا در این علم از انسان و خصوصیات وجودی او و راههای تکامل او بحث می‌شود. البته ممکن است در زیرمجموعه‌های این علم نظیر روش‌های تربیت، موضوع ریز تری نظیر خود روش‌های تربیت در نظر گرفته شود اما با توجه به اینکه تحقیق حاضر یک پژوهش بنیادی است و بناست تا حدودی در ذیل مباحث تربیتی شهید مطهری، خود تربیت را نیز از زاویه فلسفی مورد نظر قرار دهد و یک بازخوانی فلسفی از آن ارائه دهد، ازین روی باید انسان را که به تعبیری ماده تربیت محسوب می‌گردد، به صورت مجزا مورد بررسی قرار دهد. لذا در این پژوهش منظور از موضوع تربیت انسان است کما اینکه در برخی از کتب تربیتی نیز همین عنوان آمده است و موضوع تربیت را انسان قرار داده اند.

2-2-3- اهداف تربیت

اهداف مفاهیمی کلی و عام هستند که جهت فعالیت‌های تربیتی را نشان می‌دهند. در یک تقسیم، اهداف به دو دسته میانی و نهایی تقسیم شده است. نظام فکری صدرائی با نگاهی که از جهان و انسان ارائه می‌دهد و قابلیت‌هایی که در انسان نشان می‌دهد اهدافی واقعی را برای نظام تربیتی در هر دو حوزه ترسیم می‌کند. به نظر شهید مطهری هدف تربیتی پیامبر مشتعل کردن عشق

1. محمد علی حاجی ده آبادی، درآمدی بر نظام تربیتی اسلام، ص 17.

2. مجموعه نویسندگان، فلسفه تعلیم و تربیت، چاپ اول، قم، دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، 1372، جلد اول، ص 367 و مجتبی مصباح، بنیاد اخلاق، چاپ هفتم، قم، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، 1390، ص 264.

3 محمد حسین طباطبائی، بدایه الحکمه، چاپ 21، قم، موسسه النشر الاسلامی، 1424 ق. ص 5 و پاورقی.

پنهان و شعور مرموز وجود انسانها و بیدار کردن نیروهای فطری است.¹ ازین روی کار مربی به فعلیت رساندن استعدادهای نهفته بی‌نهایت بشری است و هدفها و آرزوها و غایات تربیتی اولیای حق، بالابردن مردم به سوی غایة‌الغایات یعنی خداست. اولیاء الهی چهار سفر تکاملی را در سیر تربیتی خویش طی می‌کنند. سفر چهارم و دور چهارم تکامل آنها، سیر در خلق با حق است برای حرکت دادن آنها به سوی کمال لایتنهای الهی از طریق شریعت، یعنی از راه حق و عدل و ارزشهای انسانی و به فعلیت رسانیدن استعدادهای نهفته بی‌نهایت بشری.² غایت نهایی تربیت انسان در مکتب اسلام تقرب به خداست که بنابر مبانی فلسفی استاد مطهری به معنی تکامل و شدت وجودی است. اساساً هر موجودی که قدمی در راه کمال مقدر خویش پیش رود و مرحله‌ای از مراحل کمالات خود را طی کند، راه قرب به حق را می‌پیماید. انسان نیز یکی از موجودات عالم است.³

2-3- مفاهیم حقوقی

2-3-1- حقوق

در مورد مفاهیمی مثل حق، حقوق یا عدالت که ما بآزاء خارجی ندارند و جزء مفاهیم اعتباری و انتزاعی ذهن محسوب می‌شوند، تمهید چنین تعریفی به سادگی میسر نیست و با مبانی فلسفی متخذ، ارتباط پیدا می‌کند.⁴ برای واژه حقوق چند معنای اصطلاحی ذکر شده از قبیل:

الف) نظام حاکم بر رفتار اجتماعی شهروندان یک جامعه؛ یعنی مجموعه بایدها و نبایدهایی که اعضای آن جامعه ملزم به رعایت آنها هستند. در این اصطلاح «حقوق» اسم جمع است و مجموعه قوانین نظیر یک واحد اعتبار شده و با آن همچون کلمه‌ای مفرد معامله می‌کنند. این معنا

1. مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ص ۱۱ و ۱۲

2. مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ص ۱۲ و ۱۱

3. مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ص ۱۱

4. ر.ک. ناصر کاتوزیان، فلسفه حقوق، چاپ اول، تهران، شرکت سهامی انتشار، 1377، ج 1، ص 21

تقریبا مرادف با «قانون» است.^۱

(ب) این معنای حقوق در حقیقت جمع «حق» است.^۲

(ج) حقوق به معنای عدالت نیز استعمال می شود.

«در این معنی، که در مباحث خاص فلسفه حقوق به کار می رود، حقوق مجموع قوانینی است

که از نظام جهان یا طبیعت انسان ناشی شده و آنچه را که عدالت است مشخص می کند».^۳

حقوق در معانی دیگری نیز استعمال می شود؛ نظیر دستمزد کارمندان دولت و علم حقوق.^۴

2-3-2- حق

واژه حق نیز معانی مختلف لغوی و اصطلاحی متعدد دارد که در همه‌ی معانی آن یک نحو «ثبوت» ملحوظ است، خواه ثبوت تکوینی و حقیقی و خواه قرار دادی و اعتباری. در تعریف اصطلاحی حق یکی از اندیشمندان اسلامی بعد از تأکید بر اعتباری بودن حق به این معنی که «مایا‌زاء» عینی خارجی ندارد حق را چنین تعریف می کند: «حق امری است اعتباری که برای کسی (لّه) بر دیگری (علیه) وضع می شود».^۵ سپس ایشان اضافه می کنند با وجود اینکه در مفهوم حق به عنوان یک مفهوم اعتباری و حقوقی، ریشه واقعی ملحوظ نیست ولی ما معتقدیم همه احکام شرعی دارای مصالح و مفاسد واقعی هستند و بر همان اساس، اعتبار می شوند.^۶ همانطور که از تعریف مذکور معلوم است مفهوم حق از مفاهیم «ذات الاضافه» است که در آن چند نسبت و اضافه وجود دارد؛ اضافه ذی حق با متعلق حق و با من علیه الحق و بالعکس. استاد مطهری حق را، سزاواری فرد نسبت به یک چیز می داند و آن را بر دو نوع، **تکوینی و تشریحی** تقسیم می کند: «باید گفت که حق یعنی ثابت و سزاوار، و ما دو نوع ثبوت و سزاواری داریم: یکی ثبوت و سزاواری تکوینی که عبارت است از رابطه‌ای واقعی بین شخص و شیء و عقل آن را در

1 ر.ک. ناصر کاتوزیان، فلسفه حقوق، ج 1، ص 32 و محمد تقی مصباح یزدی، حقوق و سیاست در قرآن ص 27 و 28

2 ر.ک. ناصر کاتوزیان، فلسفه حقوق، ج 1، ص 33 و محمد تقی مصباح یزدی، حقوق و سیاست در قرآن ص 28

3 ر.ک. ناصر کاتوزیان، فلسفه حقوق، ج 1، ص 34

4 ر.ک. ناصر کاتوزیان، فلسفه حقوق، ج 1، ص 33 و 34

5 محمد تقی مصباح یزدی، حقوق و سیاست در قرآن ص 29

6 ر.ک. همو، حقوق و سیاست در قرآن ص 30

می یابد و یکی ثبوت و سزاواری تشریحی که بر وفق آن وضع و جعل می شود.^۱
 حق یک سری ملازماتی دارد از جمله اولویت در بهره وری و اختصاص و امتیاز^۲ و دیگران
 باید اولویت او را محترم بشمارند و نسبت به حق او تکلیف پیدا می کنند؛ یعنی حق ندارند مانع
 بهره وری او بشوند یا اگر حقی اختصاصی و در انحصار اوست حق ندارند بدون اجازه استفاده
 کنند.^۳ از این جهت که پای امر سوم در حق و اولویت مطرح است می توان گفت استحقاق یک
 صفت نسبی است نه حقیقی. (استحقاق نسبت به چیزی که قابل انحصار نیست معمولا در بحث
 حقوق مطرح نمی شود چون از ارزش حقوقی برخوردار نیست).^۴

2-3-3- عدالت

عدل از کهن ترین مفاهیمی است که انسان می شناسد و دارای معانی لغوی و اصطلاحی
 متعددی است؛ در ریشه لغوی عدل و مشتقاتش نوعی تساوی و برابری ملاحظه شده است^۵ اما در
 مفهوم اجتماعی و حقوقی به معنی «دادن حق هر صاحب حقی» و رعایت استحقاقها و اولویت-
 هاست و اینکه هر ذی حقی به حقش برسد.^۶ همچنین «وضع الشیء موضعه» نیز یکی از
 محورهای مشترک معانی گوناگون آن است.^۷ یکی از اساسی ترین و بحث انگیزترین مسائل فلسفه
 حقوق این است که «عدالت چیست؟» تا جایی که یکی از حقوقدانان معاصر می گوید: «مفهوم
 عدالت به قدری مبهم است که نمی توان مباحث حقوق را بر آن استوار نمود».^۸ البته مشکل اساسی

1 - ، مرتضی مطهری، یادداشتها، ج 3، ص 273.

2 ر.ک. محمد تقی، مصباح یزدی، حقوق و سیاست در قرآن ص 31 و 32 و مرتضی مطهری، مجموعه آثار ج 1 ص 80 و
 81 و ج 21 ص 212 و 213

3 مرتضی مطهری، مجموعه آثار ج 1 ص 81

4 مرتضی مطهری، مجموعه آثار ج 22 ص 669 و ج 20 ص 483

5 محمد تقی مصباح یزدی، حقوق و سیاست در قرآن ص 45 به نقل از مفردات راغب و مصباح المنیر

6 مرتضی مطهری، مجموعه آثار ج 25 ص 253 و ج 21 ص 212 و محمد تقی مصباح یزدی، حقوق و سیاست در قرآن
 ص 45.

7 ابوالقاسم علیدوست، فقه و مصلحت، چاپ دوم، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، 1390 ص 101.

8 محمد جعفر جعفری لنگرودی، مقدمه عمومی علم حقوق، چاپ چهارم، تهران، کتابخانه گنج دانش، 1375 ص 84.

مربوط به مصادیق عدالت است و لذا با مبنا و منشأ حق ارتباط وثیقی می یابد.¹ «عدالت» که از ارکان «مقاصد شریعت» در فقه نیز به شمار می رود، از جمله مفاهیمی است که «تفسیر آن به شدت متأثر از دیدگاهی است که مفسر از هستی و انسان دارد».² عدالت با وجود وضوح نسبی مفهومی اما «به دلیل تأثیرپذیری واژه های به کار رفته در تبیین این مفهوم از نگرش ها و دیدگاه های مختلف، در نهایت وفاقی عام در تفسیر این واژه وجود ندارد! هرگروهی «تناسب»، «اعتدال»، «عمل به واجب و ترک حرام» و «اعطاء کل ذی حقّ حقّه» را مطابق باور و اندیشه خویش تفسیر می کند و عدالت را در آن می بیند».³ با توجه به این نکات می توان گفت که بررسی تأثیر مبانی فلسفی شهید در تفسیر عدالت یکی از عمده اهداف این فصل می تواند قرار گیرد. حقیقت عدالت و حقوق یک مسأله عقلی و فلسفی و برهانی است یعنی ریشه در تکوین عالم دارند و قبل از این که قانونی وضع شود بوده اند و نمی توان با وضع قانون آن را عوض کرد.

استاد شهید مرتضی مطهری، بانوان شیعه، ش 22، زمستان 88.

1 محمد تقی مصباح یزدی، حقوق و سیاست در قرآن ص 46

2 ابوالقاسم علیدوست، فقه و مصلحت ص 98

3 ابوالقاسم علیدوست فقه و مصلحت ص 101 و 102